

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על "הגדה" ו"אגדה"

א. חילופי הגדה-אגדה

מדברי התשובה של המזכירות המדעית (תשובת ג' בירנבאום, לשוננו לעם מה [תשנ"ד], ב, עמ' 101) משתמע שכבר בתקופת חז"ל "התחילו להשתמש בבבואתה הארמית של המילה הזאת [=הגדה] - **אגדה** - באל"ף", ושצורת **הגדה** "נשארה לשמש בעברית בעיקר בצירוף **הגדה של פסח**".

ברם מעדותם של כתבי־היד אנו למדים שהצורה **הגדה** היא הרווחת בימי הביניים. צא וראה מבדיקתם של שני המדרשים הקדומים שהוחדרו במהדורות מדעיות - בראשית רבה וויקרא רבה - שהמקרים שבהם הצורות **אגדה**, **אגדות** (שהן ללא ספק המאוחרות) מופיעות כצורות בלעדיות הם מעטים ביותר. חשוב לציין שאף במדרשים מאוחרים, כגון ריש משנת ר' אליעזר (מהדורת ענעלאו, עמ' 9) ומדרש משלי פ"י (מהדורת וויסאצקי, עמ' 83) מצינו **הגדה** ולא **אגדה**. יתר על כן - אפילו בתלמוד הבבלי, שהשפה הארמית שולטת בו, נשתמרו הצורות **הגדה**, **הגדות** במקומות רבים (כגון חגיגה ג ע"א; סנהדרין לח ע"ב; חולין פט ע"א ועוד), ובדיקתם של כתבי־היד אף מגלה צורות אלו במקומות נוספים (כגון סוכה כח ע"א; חגיגה יד ע"א; מועד קטן כח ע"ב; עיין ב"דקדוקי סופרים" על אתר).

נמצאנו למדים אפוא שספרותנו המסורתית שמרה על הצורות המקוריות **הגדה**, **הגדות** לא רק בכתבי־היד אלא אפילו בדפוסים. אמור מעתה שתחילת דחיקתן של צורות אלו היא מאוחרת לתקופת חז"ל ולמסירה שבעל־פה ומסתבר שראשיתה בגלגולי ההעתקות שבתקופת ימי הביניים.

ב. "אגדה" - "אגדת פסח" - "אגדה של פסח"

יפה ציין המשיב ש"עוד בימי הביניים [...] אותה הגדה של פסח נכתבת גם באל"ף: **אגדה**". בקשר לזה יש להעיר, שהכינויים "אגדה", "האגדה" ו"אגדת פסח" במקום "הגדה של פסח" רווחים אצל חכמי אשכנז וצרפת, ונציין לכך מספר דוגמאות. בפיזוט "אלוהי הרוחות לכל בשר" שביוצר לשבת הגדול לר' יוסף טוב עלם: "וגומר האגדה עד גאל ישראל" (על מקור זה העירני העורך); מעשה הגאונים (מהדורת אפשטיין, עמ' 21): "ואוי אגדה בלילי פסחים";

ראב"ן למסכת פסחים (מהדורת עהרנרייך, קסו ע"א): "ואומרין עליו כל האגדה"; מחזור ויטרי, סימנים צה-צו (מהדורת הורוביץ, עמ' 291 ואילך): "פירוש על אגדה"; [והנה] (כצ"ל!) היא האגדה"; ספר חסידים, סימן שמא (מהדורת ויסטינעצקי, עמ' 105): "ולא ידע בגירסא האגדה"; וכן בתוספות עבודה זרה מה ע"א, ד"ה "אמר ר"ע"; פירושי הגדה של פסח לר' אפרים מבונא, מהדורת הרב ש"א שטרן, עמ' יז; פסקים בעניני פסח, מהדורת הרב א' חבצלת, עמ' טו: "אגדת פסח". רגליים לדבר אפוא שכתב-היד ששימש יסוד לדפוס הראשון של ספרי דברים הוא ממוצא אשכנזי-צרפתי, שכן בהשמטת קטעי ההגדה של פסח שבפרשת כי תבוא פיסקא שא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 319) ציין המעתיק: "וכו' אגדה" (ברמיזה אל שאר הברייתות מן ההגדה של פסח, ראה מהדורת פינקלשטיין, שם, בחילופי הגרסאות לשורה 10). ואכן הנחה זו תואמת את מסקנותיו של א"א פינקלשטיין במאמרו האנגלי העוסק באקדמות להוצאה מדעית של הספרי (ראה בביבליוגרפיה).

מעניין לציין שהצורה **אגדה** אף מצויה בעת החדשה אם כי, לכאורה, נראים הדברים שאין לה קשר ישיר עם המסורת האשכנזית שהצבענו עליה לעיל. בהגדה של פסח "עם פתרון בלשון ספרדי וערבית" שנדפסה בוונציה בשנים תק"ס (1800) ותקס"ו (1806) מכונה החיבור הזה "סדר **אגדה** של פסח" (א' יערי, ביבליוגרפיה, עמ' 28, מס' 304; עמ' 31, מס' 343).

לבסוף, כדאי אולי להזכיר גם את הרב יוסף צובירי שבמאה שלנו, הכותב על "כתב-יד 'אגדת פסח' שהובא מעיר תימן צנעא" (כד!). ברם דברים אלו נכתבו בריש הקדמתו ("קונטרס הערות") למהדורת הצילום של ההגדה התימנית המכונה "אגדתא דפסחא" (ירושלים תשכ"ז), ולפיכך אין כאן אלא תרגום עברי של הצורה הארמית **אגדתא**, שהיא, כידוע, הכינוי הארמי ל"הגדה של פסח" בתלמוד הבבלי (פסחים קטו ע"ב, קטז ע"ב).

ייתכן אפוא לומר שהכינויים "אגדה", "האגדה" ו"אגדת פסח" המכוונים להגדה של פסח, והמצויים בשפע אצל חכמי אשכנז, מתייחסים על התיבה הארמית-תלמודית **אגדתא** ולא דווקא על הצורה (ה)**הגדה** שהיא המקובלת אצל גאוני בבל (סדר רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמידט, עמ' קיג), ושאלה היא מקורה בתלמוד הבבלי (פסחים קטו ע"ב).

ג. "אגדה" = סיפור דמיוני - דבר לא מציאותי

כבר בימי הביניים נהגו לראות באגדה משהו לא מחייב ודברים בעלמא, וכהגדרתו המפורסמת של הרמב"ן בוויכוח עם המומר פאבלו כריסטיאני בשנת 1263: "יעוד אנו קורין אותו [=את ספר המדרש] ספר הגדה [...] רוצה

לומר שאינן אלא דברים שאדם מגיד לחבירו" (כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל, עמ' שח, אות לב). ואכן, נאמן להגדרה זו מצהיר הרמב"ן על מסורת אגדה בעניין לידת המשיח ביום חורבן הבית: "איני מאמין בהגדה זו" (שם, עמ' שו, אות כ). לעומת זאת, חכם ספרדי אחר, המקובל ר' אברהם אבולעפיה, הבליט את הצד הסיפורי של ה"הגדה" ואת אופייה האסתטי המושך את ההמונים: "ענינו ספור דברים נאים שהשומע חפץ להקשיבם בתאוה" (שבע נתיבות התורה, מהדורת ילינק, עמ' 3). הסבר זה מבוסס, ככל הנראה, על המקורות התלמודיים והמדרשיים (שבת פז ע"א, חגיגה יד ע"א, סוטה מ ע"א; מכילתא דרבי ישמעאל, ויסע ה [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 171]; ספרי דברים פסקא שזי [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 359]; שיר השירים רבה ב, ה, א).

הגדרת האגדה במובן של 'סיפור בדים' התרחשה בחוגי המשכילים במאה התשע-עשרה ולא לפני כן. והנה, על מדוכה זו כבר ישב ב"ז בכר ובמאמר שפרסם לפני 103 שנים (ראה בביבליוגרפיה) אסף את ההגדרות העיקריות שהוצעו על ידי חכמת ישראל במאה הי"ט.

בשנת תקצ"ב (1832) חיבר י"ל צונץ, אבי חכמת ישראל, את ספרו המונומנטלי על הדרשה בציבור ועל המדרשים (הספר הושלם ונערך בידי חנוך אלבק ותורגם לעברית בידי מ"א ז'ק), ושם הגדיר את המונח **הגדה** (בניגוד **להלכה**) ברוח דבריו של הרמב"ן: "די לה, כדי להיות הגדה, שהגידו אותה בלבד" (הדרשות בישראל, עמ' 32). יש להשוות את הגדרתו של צונץ לזו של מחבר אלמוני (ייראה לי שהוא יה"ש - יהושע השל שור, ואכמ"ל) הכותב כעבור עשר שנים, בשנת תר"ב (1842), בכתב-העת "ציון" של יוסט וקרייצנאך (ב [תר"ב], עמ' 107): "ושם אגדה מורה על **כזבה** ו**בדויה** [כך!] שהיא אגדת [=סיפור, אמירת] דברים בלבד, יוצאים מקרב איש ממושגי אדם **כרעיוני המליצים ולא חלק להם בבינה**" ("על האגדות בתלמוד", עמ' 107 [ההדגשות שלי - מב"ל]). הגדרה זו היא, למעשה, הראשונה המצרפת את היסודות של "בדיה" (כצ"ל!) ו"דבר דמיוני" להגדרה המקובלת של "אמירה" ו"סיפור דברים".

אם כי הוצעו גם הגדרות אחרות למונח **הגדה** (**אגדה**) במהלך המאה הי"ט, הגדרתו של המחבר האנונימי הזה נקלטה היטב בחיבורו האנציקלופדי של שלמה יהודה רפפורט, ערך מלן (פראג תרי"ב), עמ' 6, שם השתמש בין היתר במילים הלועזיות: Erzählungen, Legenden (=מעשיות, סיפורים דמיוניים). הגדרות אלו קנו להן שביתה גם במילונייהם של לוי וקוהוט שמן המחצית השנייה של המאה הי"ט, כך שבשפה העברית המתחדשת נחשבה התיבה **אגדה** כשוות ערך ל-legend. ברור שהגדרה זו אינה תואמת את

השימוש במונח **הגדה** במקורות חז"ל ועדות לכך היא ההגדרה המקובלת על דרך השלילה: "כל מה שאיננה הלכה" (ראה לאחרונה אצל י" פרנקל, עמ' 14). עוד נעיר להצעתו של ב"ז בכר במאמרו שנוכר לעיל (בעמ' 410 ואילך שם) ובקיצור בספרו ערכי מדרש, עמ' 24, אלא שאין כאן מקום להאריך.

ביבליוגרפיה

- ר' אברהם אבולעפאי, שבע נתיבות התורה, מהדורת A. Jellinek (להלן), עמ' 1-25 • א' חבצלת, "פסקים בענייני פסח", מוריה כ, ה-ז (ניסן תשנ"ה), עמ' טו-יז • ב"ז בכר, ערכי מדרש, תרגם א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ג • א' יערי, ביבליוגרפיה של הגדות פסח - מראשית הדפוס ועד היום, ירושלים תשכ"א • י" פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991 • י"ל צונץ - ח' אלבק, הדרשות בישראל², ירושלים תשי"ד • ח"ד שעוועל, כתבי הרמב"ן, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' רצט-שכ • ש"א שטרן, "פירושי הגדה של פסח מיוחסים לרבינו אפרים מבונא", מוריה טז, ט-י (ניסן תשמ"ט), עמ' יז • W Bacher, "The Origin of the Word Haggada (Agada)", *JQR* (OS) IV (1892), pp. 406-429 • L. Finkelstein, "Prolegomenon to an Edition of the Sifre on Deuteronomy", *PAAR* III (1931-1932), pp. 3-42 • A. Jellinek, *Philosophie und Kabbala*, Leipzig 1854

הידעת?

החלטת האקדמיה ללשון העברית קובעת שאין חובה לדבוק בפעלים שבמשקל פָּעַל (בגזרת השלמים) בעבר נסתר בדרך הנטייה המקראית ובצירי דווקא, והם מותרים גם בפתח: **יָשַׁן**, **יָבַשׁ**, **נָבַל**, **סָהַר** וכדומה.

החלטה זו מתחשבת במקובל בלשון החיה ואף במצוי במסורות קריאה של חספרות שלאחר המקרא (משנה, תלמוד וכיו"ב). בכך נכנס הפועל בנסתר למסגרת נטיית שאר הגופים שבעבר **(יָשַׁנְתִּי, יָשַׁנְתָּ וכו')** ונמנעת חריגותו.

משקל פָּעַל ממשיך אפוא לנהוג כחובה אך ורק בבינוני: **יָשַׁן**, **יָשְׁנָה**, **יָשְׁנִים**, **יָשְׁנוּ**.

[וראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית לא-לד (תשמ"ט), עמ'